

Leopold Zunz (1794-1886), idealist of assimilant?

Wout van Bekkum

Leopold Zunz was de man die aan de wieg stond van *Wissenschaft des Judentums* in Duitsland. Welke ideeën had deze geleerde over Jodendom en moderniteit en wat hadden die met wetenschappelijke standaard en academische waarden te maken? Hoe was zijn persoonlijke levensgeschiedenis en welke bijdrage leverde hij aan de studie van het Jodendom? Veel ging fout en veel ging goed, maar uiteindelijk was het vooral zijn eigen wetenschappelijke oeuvre dat hem beroemd heeft gemaakt. Zelfs nu loont het de moeite om zijn boeken te raadplegen - wat zijn dat voor werken en op welke manier heeft Zunz de academische studie van het Jodendom verrijkt en deels meebepaald? Zunz is altijd in beeld gebleven als de pionier van Joodse wetenschap. Wat zeggen zijn leven en werk over de opvattingen van vroeger en nu, als het gaat om modern-Joods bestaan in of buiten Nederland? Zou er nog plaats zijn voor een nieuwe Zunz in deze of toekomstige tijden? Waarom wel en waarom niet? Al deze vragen vormen de aanleiding voor deze beschrijving van een man die een spiegel is van zijn tijd en een leidraad is voor de beschouwing van misverstaan en zelfverstaan van de academische, Joodse studies in onze tijd.

Het was in 1844 dat de vermaarde dichter Heinrich Heine het volgende schreef over zijn ervaringen met Zunz in Berlijn:

“Wat kan ik zeggen over de Verein zonder melding te maken van die prachtkerel van een Zunz? In een bewogen tijd van overgang betoonde hij zich met een onwrikbare vasthoudendheid. En ondanks zijn doordringend intellect, scepticisme en eruditie, was hij niettemin een man die trouw bleef aan de belofte hij zichzelf had gesteld, de grootmoedigheid van zijn ziel. Een man van woorden en handelen, hij schiep en handelde waar anderen bleven steken in dromen en teleurgesteld wegzonken naar de bodem”.

Zo zag Heine Leopold Zunz die hij uit zijn studententijd kende, toen zij elkaar ontmoetten in de *Verein für Cultur und Wissenschaft der Juden*. Het lijkt er inderdaad op dat Zunz zich een levenstaak had gesteld: *Wissenschaft des Judentums* als realiteit scheppen en invulling geven. Zijn levensverhaal getuigt van de moeilijkheden die deze tak van wetenschap te wachten stonden op de hobbelige weg naar institutionalisering ervan, sterk verbonden met de drie grote begrippen die het Duits-Joods bestaan in de 19e eeuw karakteriseerden: emancipatie, reformatie, revolutie.

Leopold Zunz werd op 10 augustus 1794 in Detmold geboren met de namen Jom Tov Lipmann Zunz. De naam Leopold nam hij aan toen hij in 1810 les begon te geven op de *Samson Freischule* in Wolfenbüttel. Over zijn vroegste kinderjaren in Hamburg schrijft Zunz het volgende:

“Toen ik vijf jaar oud was, kende ik het Derour Jikro van buiten en begon ik Talmoed te studeren. Mijn vader leerde mij Hebreeuwse grammatica, Tora en hoe ‘Joods’ te schrijven. De oudste melodieën die ik me herinner zijn o.a. de Marseillaise. In onze woonkamer hingen de portretten van Bonaparte, Nelson en Suvarov. Ik was vier of vijf toen ik naar een school ging in de Peterstrasse die door een kapper met de naam Löwe werd geleid. Daar waren jongens en meisjes. Daarna ging ik naar een school van onze buurman Mozes, tot ongeveer einde 1801. Ik weet nog dat daar ene Polack was die me een hele week Talmoed leerde”.

In 1802 stierf de vader van Zunz en werd hij naar Wolfenbüttel gestuurd waar in 1786 een vrije school was opgericht door Philipp en Herz Samson. In 1809 stierf ook zijn moeder. Deze tijd wordt door Zunz als volgt beschreven:

“Stel je voor hoe ik daar zat zonder ouders, liefde, onderwijs, opvoeding. Alleen in rekenen en Hebreeuwse grammatica was ik beter dan de andere kinderen. Ik had dat als klein kind al van mijn vader geleerd, maar ik wist niets over wat er verder in de wereld te koop was, wist niets van allerlei basisdingen waarover jongens van nu al jaren onderwijs hebben gehad. Ik wist niets over mensen en een sociaal leven”.

Deze klacht van Zunz betrof vooral het curriculum van de vrije school, dat afgezien van Talmoedlessen alleen twee uur Hebreeuws en vier of vijf uur Duits omvatte. Toen Zunz een jaar of elf oud was in 1805, realiseerde hij zich dat hij nog geen enkel Duits boek had gelezen en alleen maar gebruik maakte van een Duits rekenboekje van Hemeling. Tot 1808 las hij *Duizend-en-één-nacht* in het Hebreeuws en diverse uitgaven van het tijdschrift *Kinderfreund* van Felix Weiss, een Duitse versie van ‘de brave Hendrik’ van Hiëronymus van Alphen. Later zou Zunz op deze tijd met bitterheid en woede terugkijken. Nog in diezelfde jaren schreef hij eens een Hebreeuws satirisch stuk, waarin hij de docenten en oudere leerlingen van de vrije school belachelijk maakte. Dit pamflet werd ontdekt en in het haardvuur gegooid. Uit deze tijd lijkt ook het slechte humeur van Zunz te stammen, die zo vaak in zijn brieven en predikingen naar voren komt. Zunz was een regelrechte zuurpruim, soms met redenen maar soms ook overkomend op anderen als naargeestig en hardvochtig.

De komst van Samuel Meyer Ehrenberg naar Wolfenbüttel veroorzaakte een wending ten goede in de sfeer van de school. Ehrenberg was sterk beïnvloed door de Joodse Verlichting, de *Haskala*, die sinds de dagen van Mozes Mendelssohn grote nadruk legde op openheid en opvoeding ten aanzien van de algemene vakken. De benauwdheid van het traditionele leerhuis maakte plaats voor frisse ideeën en een nieuwe houding ten opzichte van de ontwikkeling van de geest, betere manieren en goed taalgebruik. Voor Zunz was het als een wedergeboorte die mede bepaald werd door de intocht van de Franse troepen:

“In de loop van één enkele dag zijn wij letterlijk uit de Middeleeuwen naar een nieuw tijdperk overgegaan, van slavernij binnen het Jodendom naar burgerlijke vrijheid”.

Als eerste Joodse student betreedde Zunz in 1809 de hogeschool van Wolfenbüttel, waar hij een bijzondere interesse in rekenkunde en gezichtkunde ontwikkelde. Tegelijk begon hij lessen te verzorgen aan de vrije school om in zijn levensonderhoud te kunnen voorzien. Zunz volgde dezelfde weg als enkele van zijn latere vrienden die eveneens vanuit de gemoderniseerde, Joodse school, waar seculiere vakken werden gegeven, naar een hogeschool gingen en daarna naar een universiteit doorstroomden. In deze tijd richtte hij zich op de studie van het Jodendom met behulp van de *Bibliotheca hebraea* van Wolf en het werk van David Gans. Zijn kennis van de klassieke oudheid en de Duitse literatuur nam snel toe, wat tot uitdrukking kwam in zijn eigen eerste korte gedichten in het Duits.

Nadat Zunz zijn diploma had gehaald van het Wolfenbüttel gymnasium, ging hij door met lesgeven en verzorgde hij vertalingen vanuit het Hebreeuws in het Duits voor Ehrenberg, met name diens voordrachten over algemene geschiedenis. Vanaf 1813 deed Zunz een poging om aan de universiteit van Berlijn verder te studeren, wat in oktober 1815 realiteit zou worden. In Berlijn kende Zunz de familie Samson en de familie Gumpertz, waar hij elke woensdag de 'Tisch' bijwoonde, een wekelijkse bijeenkomst waar de invloedrijke en welvarende Samuel Gumpertz vele aanzienlijke gasten ontving.

Eenmaal in Berlijn maakte Zunz kennis met de radicale hervormingen van de Joodse eredienst die door rabbijn Jacobson in zijn synagoge of *Tempel* werden gepractiseerd. Nog in 1815 bezocht Zunz Jacobson's *Tempel* en op de hem kenmerkende manier beschreef hij het daar aanwezige publiek – op Grote Verzoendag – als:

“Joden die in geen twintig jaar contact hebben gehad met andere Joden en daar nu de hele dag zitten. Mannen die dachten boven ieder religieus sentiment verheven te zijn, plengen tranen van devotie. Veel jonge mensen waren aan het vasten”.

Nauwelijks een maand later bood Zunz de volgende weinig vleiende categorisering van zijn medemensen in Berlijn.

“Er zijn hier diverse soorten mensen die Duits spreken:

1. Joden die Joden (gebleven) zijn;
2. Christenen die zich slecht gedragen, echte *resja'im*;
3. Christenen die zich menselijk gedragen;
4. Gedoopte Joden;
5. Verlichte Joden die de hele Grote Verzoendag in grote vroomheid in de *Tempel* van Jacobson doorbrengen;
6. Gedoopte Joden die weer Joden geworden zijn;
7. Proselieten (bekeerlingen);
8. Joden die nog ergere *resja'im* zijn dan geboren Christenen;
9. Binnen beide religies onverschillige mensen;
10. Jonge mensen die niet weten wie zij zijn;
11. Enkele echt verlichte Joden, misschien maar zeven of acht”.

Zunz was werkelijk verrast door de diversiteit van groepen en individuen in de Pruisische hoofdstad, die hij in zijn brieven en artikelen vaak ironisch dan wel sarcastisch beschrijft. Voor hem was relevanter, welke talrijke mogelijkheden de universiteit hem bood. Zijn eigen aantekeningen verraden, dat Zunz gedurende verschillende semester een keur aan colleges heeft bezocht:

“Wintersemester 1815-16: colleges logica van Solger, geschiedenis van klassiek Griekenland en Rome van Rühs, colleges Plato's *De Republiek* van Boeckh, en Griekse oudheid van Wolf.

April-mei 1816: colleges encyclopedie en methodologie van de taalkunde door Boeckh, encyclopedie van de natuurwetenschappen door Link, hoorcollege bijbelboek Daniël door De Wette.

Wintersemester 1816-17: Griekse literatuur van Wolf, geschiedenis van de klassieke filosofie van Boeckh, inleiding Oude Testament van De Wette.

Zomsemester 1817: Savigny's inleiding op Romeins recht, Wolf's cursus over Romeinse oudheid, voordrachten over waarschijnlijkheidsberekening van Tralles, Arabisch van Wilken.

Wintersemester 1817-1818: colleges encyclopedie van de wetenschappen in de klassieke oudheid van Wolf, en sterrekunde van Bode”.

De oudtestamenticus De Wette had de voorkeur van Zunz, want over de andere docenten heeft hij een gevarieerde mening:

“Ik ga weg bij Solger, want hij is saai, en bij Rühs, want hij schrijft tegen de Joden. Van Boeckh leer ik veel, maar het is vooral Wolf die me aantrekt”.

In deze jaren vormde Zunz met andere studenten een ‘wetenschappelijke kring’; onder de deelnemers waren Eduard Gans, een leerling van Hegel, en Isaak Marcus Jost, de later bekend geworden historicus. De samenkomsten vonden in aanvang éénmaal per week plaats, maar in het voorjaar en de zomer van 1817 tweemaal per week. Allerhande onderwerpen werden besproken, waarvan maar weinig naderhand gepubliceerd is. Uit die tijd stamt een discussie tussen Zunz en Ehrenberg over de vraag, wat Zunz in de toekomst moet gaan doen om aan de kost te komen. Voor Ehrenberg stond vast, dat Zunz als Jood geen academische carrière zou kunnen maken. Zunz neigde naar voortzetting van een studie wiskunde of taalkunde, maar nadat hem enkele Hebreeuwse manuscripten uit het Ottomaanse Rijk waren getoond, besloot Zunz zich geheel op de Joodse studies toe te leggen. Eind 1817 begon hij zijn eerste werk te schrijven, *Etwas über die rabbinische Litteratur*, dat na verschijning in 1818 kon gelden als een aankondiging van alles wat Zunz van plan was binnen de Joodse literaire traditie te onderzoeken. Ook schreef hij toen zijn proefschrift over de 13^e-eeuwse filosoof Sjemtov Ibn Falaqera en zijn nog

onuitgegeven *Sefer ha-Ma'alot* ("Boek der Treden") die uiteindelijk in 1821 in Halle werd verdedigd. Bijzondere aandacht ging uit naar de christelijke Hebraïsten zoals Pico della Mirandola en Johannes Buxtorf die onder de indruk waren van Falaqera's opvattingen over de treden of niveau's van rationaliteit in verhouding tot het religieuze geloof. Aan Zunz en zijn interesse voor de christelijke Hebraïsten dient een aparte beschouwing te worden gewijd. In de jaren 1819-1821 ging het gerucht, dat Zunz overwoog zich te laten dopen, maar daarover is geen enkele zekerheid. Wel onderhield hij warme banden met de voormannen van de Joodse Reform in Berlijn, Hamburg en Leipzig.

Het belangrijkste in deze jaren van grote wetenschappelijke activiteit was de oprichting van een *Verein für Cultur und Wissenschaft der Juden*. Onder de indruk van de antisemitische Hep-Hep-rellen in Schwäben en andere gebieden in Duitsland leken Zunz en de zijnen een tegenreactie te willen bieden door middel van een vereniging, waarin men zich ten doel stelde het Jodendom op een radicaal nieuwe manier te willen presenteren:

"Het Jodendom dat wij wilden reconstrueren is ten prooi gevallen aan barbaren, dwazen, geldwisselaars, idioten en parnassijnen. Menige zonsverduistering zal nog over deze bende volgen ... waardoor het Jodendom blijft wat het heden is: uiteengevallen, uitmondend in een christelijke 'noodgodsdienst', onveilig, onprincipieel, met menige trouwe aanhanger in vastgeroetheid. Opzijgezet door Europa, kwijnend, met een droog oog uitkijkend naar een glimp van de ezel of een ander beest met lange oren die de Messias zal brengen. Sommigen lopen de officiële papieren na, anderen slaan de encyclopedieën nog eens open [om kennis van het Jodendom te verkrijgen]. Het ene moment rijk, het volgende moment bankroet; het ene moment onderdrukt, het volgende moment toegestaan".

Het was Zunz die vrijwel alle taken voor de *Verein* uitvoerde als directeur, bibliothecaris, en redacteur van het *Zeitschrift für die Wissenschaft des Judentums*. Het is geen wonder, dat vooral Zunz met de *Wissenschaft* werd verbonden, terwijl de vereniging zelf een zeer kort leven was beschoren. Het was vooral Zunz die een ontembare onderzoeksactiviteit ontwikkelde. Hij maakte een eerste aanzet voor een volledige vertaling van de Hebreeuwse Bijbel, de later bekend geworden *Dr. Zunz-Bibel*, en hij bereidde zich voor op het schrijven van één van zijn meesterwerken, *Die gottesdienstlichen Vorträge der Juden, historisch entwickelt*, dat in 1832 zou verschijnen. Los van het feit, dat Zunz in dit boek een grote verzameling rabbijnse voordrachten en exegetische verklaringen aan de lezer voorstelde, wilde hij aantonen, dat de overleving van het Jodendom gedurende vele eeuwen te danken was aan de geboden ruimte voor verandering en aanpassing die geen enkele vorm van dogmatisme verdroeg. Zunz koos voor de *derasjot* op grond van zijn eigen negatieve ervaringen als prediker in één van de reform-synagogen. Verder betoogde hij, dat een historische beschrijving van de *derasja* van Bijbel tot zijn eigen tijd de veranderingen in vorm, toon en inhoud laten zien die op grond van eigentijdse ervaringen nodig zijn, maar daaraan voegde hij toe, dat de kwaliteitsafname van het genre in de moderne tijd een gevaar betekende voor het niveau van religieuze en educatieve instituten binnen het Jodendom.

Hoe waardevol misschien ook, inhoud en vooral opzet van het boek hielpen Zunz niet aan een vaste positie. Na enkele mislukkingen in Darmstadt en Praag, werd hij in 1840 directeur van een nieuwe lerarenopleiding in Berlijn, maar zijn hart lag bij de wetenschap. In die jaren raakte hij bevriend met Moritz Steinschneider, de grote geleerde en kenner van de Joodse literatuur in de breedste zin van het woord. Ook ontwikkelde Zunz toen zijn interesse voor de Joods-liturgische poëzie en sprak hij in 1837 reeds over een wetenschappelijk boek dat hij graag over dit typisch religieuze onderwerp zou willen schrijven. Dit initiatief zou leiden tot een drietal boeken die tot het grote succes behoren van Zunz als moderne geleerde in de Judaica en Hebraica. In 1855 verscheen zijn boek *Die synagogale Poesie des Mittelalters*, waarin Zunz een uitvoerig overzicht biedt van wat hij beschouwt als de twee voornaamste genres binnen de Joods-liturgische dichtkunst, de *selicha* en de *pijjoet*. Zijn presentatie van de *selichot* betreffen vooral de boetedichten die tussen Joods Nieuwjaar en Grote Verzoendag worden gereciteerd, maar al gauw richtte Zunz zijn aandacht op alle poëtische toevoegingen in de liturgie van de hoge feestdagen als ook op alle *selichot* en *kinot* voor b.v. de Negende Av, de vastendag waarop de verwoesting van de Tempel in Jeruzalem wordt herdacht. Al deze boetedichten en klaagzangen boden volgens Zunz een beeld van de verschrikkingen die het Joodse volk al bijna tweeduizend jaar onderging. De nationale rouwklacht van het Joodse volk om het verlies van de Tempel, de stad Jeruzalem en het land Judea werd telkens opnieuw beleefd en in vele variaties aangepast en uitgebreid met historische feiten in latere tijden, zoals de ontelbare vervolgingen en verdrijvingen van Joden in het Europa van de Middeleeuwen. Door zijn sterk diachronische aanpak liet Zunz zien, dat zelfs binnen de Joodse liturgie zowel de kunstzinnigheid als de boodschap van de liturgische dichters of *pajtanim* tot uiting kwamen en in deze geheiligde teksten een authentieke stem van het middeleeuwse Jodendom doorklonk. Zelf noemt Zunz dit ‘de ziel van Israël’:

“De kroniek van rouwklacht waarlangs ik mijn lezers heb rondgeleid vanaf de dagen van Constantijn de Grote tot Karel V, rechtvaardigt de gedachte dat de geschiedenis van het middeleeuwse Jodendom een lange reeks van ervaringen inhield die deze ongelukkigen door hun vijanden werd aangedaan met als doel hen te vernietigen. Dit rechtvaardigt ook het beeld dat deze mensen van hun tegenstanders hadden die zulke misdaden jegens hen begingen. Christenen werden beschouwd als verdorven, bevooroordeeld, hebberig, gewelddadig en wreed. Hun priesters werden gezien als onzedelijk, inhalig, harteloos; hun vorsten waren de gesel van de Heer ... Het historische overzicht dat ik hier bied dient ervoor om een beter begrip te krijgen van de Joodse liturgie; het laat de motieven voor woede en verbittering zien, het opent de bron van tranen, het toont ons de pijn, de wonden, wij voelen het leed aan, horen de vervloeking, delen de verwachtingen. De harde woorden in deze Joodse hymnen hebben nergens ook maar één Christen het leven gekost, terwijl zij zelf de schreeuw van bloed zijn die uit de aarde opstijgt, een schreeuw van honderduizenden. Deze woorden kunnen alleen maar worden omgevormd in woorden van verzoening door de kracht van liefde – nooit door afkeer en minachting. Alleen door rechtvaardigheid, nooit door onderdrukking na onderdrukking”.

Dit is Zunz ten voeten uit, tekstkritisch analyserend en op rijm in lyrisch Duits vertalend, souverain in zijn kennis en begrip van de Joodse zangen en gebeden, maar zeer invoelend wat de synopse van het Joodse leed betreft en bij gelegenheid moralistisch. Zijn lezers dienden van één ding te worden overtuigd: altijd al kende het Jodendom tot een zekere mate van 'reform'. De standaardisering maar vooral de aanpassingen binnen de liturgie waren onderwerp van zijn tweede boek dat in 1859 verscheen, *Die Ritus des synagogalen Gottesdienstes, geschichtlich entwickelt*, een basiswerk waarin Zunz de diversiteit van rite en ritualiteit in de synagoge beschrijft met grote nadruk op de veranderingen die in woord en tekst te vinden zijn. Zunz onderscheidt in een op zich nog steeds houdbare verdeling twee groepen: 1. De Arabisch-Spaanse riten (sefardisch), 2. De Palestijns-Duitse riten (asjkenazisch). Het is bewonderenswaardig, in hoeverre Zunz zich al bewust was van de invloed en het gezag van de Babylonische, liturgische gewoonten in de vorm van *siddoerim* die een groot effect op het Europese Jodendom sorteerden. Het ging Zunz om de dynamiek en de diversiteit, iets wat in zijn eigen tijd een grote rol speelde in de discussies over vorm en inhoud van het moderne Jodendom in Duitsland.

Zijn grootste werk moest nog volgen en zou verschijnen in 1865, met een supplement erop in 1869. Het gaat om een boek dat nog steeds als standaardwerk geldt in het onderzoeksgebied dat Zunz heeft ontgonnen: *Die Literaturgeschichte der synagogalen Poesie* met een eerste deel als inleiding en overzicht van alle dichtwerken en hun makers vanaf de dagen van de dichter Kalir, door Zunz nog gedateerd in de twaalfde eeuw maar nu algemeen gerekend tot begin zevende eeuw, tot en met de Andalusische periode. Het tweede deel is geheel gewijd aan de dichters van *selichot* vanaf Saadija Gaon tot de moderne tijd. Het derde deel is een studie van de latere hymnen die tegenwoordig wordt omschreven als deel van de studie van de *Pijjoet*, de Joods-liturgische poëzie. Wat Zunz beoogde was vooral het stimuleren van de discussie over dit nieuwe wetenschapsgebied op basis van gedegen historische kennis van de Joodse hymnografie. In zijn visie had de Hebreeuwse dichtkunst zich bewezen als de garantie voor eenheid en voortgang van het Jodendom; poëtisch Israël onderhield een langdurige verhouding met het woord van God.

Opnieuw valt op, in welke mate Zunz in zijn observaties en beschrijvingen de juiste inschattingen maakte van de overlevering en bedoeling van de dichtteksten die hij bestudeerde, en dit nog ver vóór de ontdekking van de *Geniza*, de grote, rijke collectie van handschriften uit de Ibn Ezra-synagoge van Cairo. Daarmee had Zunz de solide fundamenten gelegd voor *Wissenschaft des Judentums* in de ware zin van het woord en kan hij zonder meer de nestor van de moderne, Joods-academische studies worden genoemd. Natuurlijk zijn bepaalde inzichten verouderd, maar de moderne student zal gauw ontdekken, dat het raadplegen van Zunz alsnog voordeel brengt. Al tijdens zijn leven werd hij tot een levende legende die door jongere geleerden uit eerbied en nieuwsgierigheid werd bezocht. Op zijn 70^e verjaardag werd de *Zunz Stiftung* opgericht ter ondersteuning van jonge wetenschappers, op zijn 80^e werd al zijn werk in drie delen heruitgegeven, en op zijn 90^e verscheen een jubileumboek. Een tragische vaststelling is, dat *Wissenschaft des Judentums* in de zin van Zunz nooit het stadium van algemene erkenning en navolging heeft bereikt en niet de idealen van emancipatie en geloof in een universalistische wetenschap heeft vastgehouden.

Zunz stierf in 1886, enkele jaren na zijn echtgenote voor het leven, Adelheid Beerman. Over zijn leven bestaat geen volledige biografie, een desideratum voor de toekomst die recht zal moeten doen aan alle facetten van het leven van deze unieke persoonlijkheid, Leopold Zunz.

